

2.1. Nyelvi jogok

Az első pillanatban erre a kérdésre adható a legegyszerűbb válasz. A nyelv kapcsolata az emberi jogokkal ugyanis nyilvánvaló. Ha átmenetileg eltekintünk a kapcsolat morális dimenzióinak vizsgálatától, akkor is leszögezhető, hogy nyelv nélkül az emberi jogok nagyobbik része procedurálisan sem volna realizálható. Nélküle például aligha élhetne az egyén a szólás vagy a sajtó szabadságával. Sőt a kapcsolat még ennél is mélyebb. A nyelv – mint az emberi öntudat lényegi eszköze – nyilvánvalóan alapvető eleme az ember személyiségének, racionális és morális mi-voltának.

Ugyanakkor nyilvánvalóan helyes az az állítás is, hogy ezt a szerepet nem töltheti be minden nyelv mindegyik egyénnél. Az ember csak korlátozott számú nyelvet képes elsajátítani élete során. Az egyes egyének eltérő számút és eltérő szinten. Közismert tény, hogy melyik nyelvet képes potenciálisan a legmagasabb szinten elsajátítani és használni az ember. Nyilvánvalóan az anyanyelvét. Azt a nyelvet, amely segítségével először fogalmazza meg a világot maga körül, és vele együtt önmagát. Azt, amely révén megszületik öntudata.

A nyelvi jogok éppen erre a nyelvre irányulnak abból a felismerésből eredően, hogy az ember anyanyelve révén képes a legeredményesebben fejleszteni személyiségét, és anyanyelvéhez képest minden más nyelv kedvezőtlenebb feltételeket jelent számára.²⁷⁵

A nemzetállam azonban sajátosan szabályozza a nyelvhasználat módját. A korai rendi államtól eltérően élő nyelvet választ az állam nyelvéül,²⁷⁶ s más, az állam területén beszélt nyelveket pedig nem tesz az állam nyelvévé. Az adott nyelv államnyelvé nyilvánítása a nemzetállam kialakulásakor minden bizonnyal a nemzetállamnak a nyelvvel szemben támasztott követelményei miatt történt. Az adott nyelvet alkalmassá kellett tenni arra, hogy eleget tegyen a modern állam és társadalom megkövetelte elvárásoknak. Ezért először is lehetőleg olyan regionális nyelvet kellett kiválasztani erre a célra, amelyet az ország minél több lakosa értett, tehát más regionális, a továbbiakban nyelvjárásoknak nevezett nyelveket beszélők számára is aránylag közeli volt. Ezt követően a kiválasztott nyelvet, nyelvjárást moderni-

záltni kellett. E nélkül nem születhetett volna meg a modern közigazgatás, a törvénykezés, a tudományos élet, a sajtó, a gazdasági élet, a modern oktatás, és nem válhatott volna több más terület (például a modern, nagy létszámú hadsereg) hatékony kommunikációs eszközévé. Ugyanakkor más nyelvek kirekesztése a nemzeti nyelv státusából megfosztotta őket ezektől a lehetőségektől, tehát nem válhattak a törvénykezés, a közigazgatás, a tudomány, a sajtó, a gazdasági élet, a modern oktatás nyelvévé. Számos esetben nem azért, mert használóik nem voltak képesek alkalmassá tenni minderre anyanyelvüket, illetve mert nem volt ilyen szándékuk, hanem azért, mert – noha mindkettő megvolt bennük – az állam nem engedte. Az állam akadályozta, sőt tiltotta anyanyelvük ilyen irányú fejlesztését, hatalmának erejével próbálta a hátrányba hozott nyelvet a nemzetté válás előtti szinten tartani. Ezzel kívánta előidézni, hogy nemzetté csak az állam által előírt nyelven lehessen válni, más nyelveken pedig a nemzet előtti sokkal fejletlenebb, tehát előnytelenebb állapotba kényszerüljön az egyén. Ha pedig olyan egyének csoportja került az állam fennhatósága alá, akik nyelve már korábban eljutott a nemzetté válás szintjére, azok nyelvét az állam megkísérelte visszafejlesztetni a nemzeti szint előttiére. E célból persze fel kellett számolnia e nyelv használatának minél több, a fenti funkciókhoz kötődő területét.

Éppen ezért ha a nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak mértékét vizsgáljuk, aligha lehet nemzeti értelemben nyelvi jogoknak nevezni az adott, hivatalos nyelvnek nem minősített nyelv használatának jogát a magánéletben, illetve nyilvánosan. Minderre ugyanis a nemzetté válás előtti állapotban is joga volt az embernek. Ezt már a „*ius gentium*”, de a középkori magyar állam is biztosította a városokat alapító betelepülők számára, sőt ennél többet is. Az anyanyelv nyilvános használatának joga a nemzetállamok korában csak a legdurvább diszkriminációt tiltja, nevezetesen annak büntetését, hogy az egyén az általa preferált nyelven beszélhessen azokkal az embertársaival, akikkel beszélni kíván akár otthon, akár nyilvános helyen. Ez azonban nem jelenti az anyanyelv használatának olyan jogi védelmét, amilyen szintre a kisebbségben levő használói fejleszteni szeretnék és tudnák. Pontosabban nem jelenti anyanyelvük olyan

szintű használatának jogát, amilyenre a nemzetállamban juthatnak az államinak minősített nyelvek.

A magánélet nyelvhasználati jogai nyilvánvalóan a nemzeti kisebbségek jogai közé tartoznak. Ám ha az adott kisebbségi nyelv nemzeti funkcióinak egyikét sem biztosítja az állam, a magánéletre korlátozott nyelvhasználati jogok révén mégis prezentálhatja a nyelv egyfajta jogvédelmét, védelmét a magánéletben, sőt akár a jogot az adott nyelv használatára nyilvános helyen. Ha pedig az állam hivatalos nyelvét semleges eszköznek minősíti, akkor érvelhet úgy, hogy az anyanyelv használatának ilyen szabadsága kielégíti a szólásszabadság követelményeit. Sőt akár tovább is bővítheti a nyelvhasználat engedélyezett körét anélkül, hogy a nemzetté válásnak az állam által kiválasztott nyelvhez kötését veszélyeztetné. Engedheti, hogy sajtótermékek jelenjenek meg az adott nyelven, rádió- és tévéadók sugározzanak. Érvelhet úgy, hogy ezzel megfelel a sajtószabadság követelményeinek.

A nemzeti nyelvi jogok azonban azt a jogot kell, hogy jelentse az egyén számára, hogy anyanyelvét a nyelv mindegyik nemzeti funkciójának megfelelően használhassa, tehát az állam intézményeinek nyelvévé, a tudomány, az oktatás, az egyes kulturális intézmények, a szépirodalom, a sajtó, a gazdasági élet nyelvévé tegye. Ha nyelvét használhatja ugyan a magánéletben és korlátozottan nyilvánosan is, az még nem jelenti a nyelvhasználat nemzeti jogait, hanem jelentős részben a nemzeté válás előtti nyelvhasználati állapotok konzerválását, illetve teljes vagy részleges restaurálását.

Tove Skutnabb-Kangas megjegyzése, hogy képzeljük el, milyen lenne, ha senki sem beszélne egy nyelvet sem,²⁷⁷ megvilágítja a probléma egyik jól ismert oldalát, azt, hogy a nyelv az emberek közti kapcsolatteremtés eszköze, nélküle elképzelhetetlen az emberi társadalom. Ugyanakkor a nyelvek egyike, az anyanyelv további funkcióval is bír, a kialakuló emberi egyéniség egyik meghatározó eleme. Még hozzá oly módon, állítja a szerző, hogy a folyamat már a gyermek megszületése előtt megkezdődik, mivel a beszéd ritmusát, hangjait már az anyaméhben érzékeli, és így tanulni is kezdi a gyermek, majd a tanulási folyamat a születés utáni első hónapokban folytatódik. A gyermek azonban megtanulja a verbális jelek értelmezését, például a mimika

jelentéseit is. Ugyanakkor ezek a jelek jelentős kulturális sajátosságokkal bírnak. Mindezek együtt adják számára azt az eszköztárat, amely révén megfogalmazza önmaga identitását, kialakítja saját Én-tudatát.

Az anyanyelv rovására elsajátított második nyelv csak felszínes folyékonyt eredményez, ami azt jelenti, hogy látszólag folyékonyan beszél ugyan az illető a nyelvet, ugyanakkor nagyobb erőfeszítést igényel tőle a második nyelv használata, ezért nehezebben oldja meg az összetett helyzeteket. Ebből logikusan következik a személyiség problematikusabb fejlődése, mint az anyanyelven szerzett ismeretek esetében.

Ugyanakkor persze elsajátítható második nyelv, sőt elsajátíthatók további nyelvek is, ám az anyanyelvre építve. Ebben az esetben az egyén világosan tudja, melyik az anyanyelve, és melyik az újabb. Lehet akár két anyanyelve is, ám csak akkor, ha már családi környezetében használatos mindkét nyelv, és így mindkettő minden eleme a kezdetektől részévé válik személyiségfejlődésének.²⁷⁸

Az anyanyelv – mint az emberi személyiség része – nyilvánvalóan olyan elem, amely jogi tekintetben nemcsak besorolható, hanem be is sorolandó az emberi jogok közé. A fenti érv továbbiakkal is kiegészíthető kifejezetten az emberi jogok köréből, hiszen racionális lényként is anyanyelvén képes a legtöbbre az ember, ezen ébred rá a legtöbb új gondolatra, ezen a legkreatívabb. Például szólásszabadságával is ezen a nyelven képes a leginkább élni, s ezen a nyelven fogalmazza meg legpontosabban gondolatait, így véle érheti el a sajtószabadság legmagasabb szintjét.

Mindez persze nem jelenti, hogy az anyanyelv a szólás és a sajtó szabadságának egyetlen eszköze, hiszen a kultúrák közösségében, globalizálódó világunkban a pusztán anyanyelvi megszólalási képesség akár korlátozó elem is lehet. Ugyanakkor ez az a nyelv, amelyiken leggyakrabban és a legpontosabban gondolja át és fogalmazza meg álláspontját az egyén. Még akkor is, ha más nyelven közli azt környezetével.

Felvethető továbbá az a kérdés, hogy beszélhetünk-e jogegyenlőségről az oktatásban az anyanyelvi oktatáshoz való jog hiányában. Jogegyenlőségnek nevezhető-e az olyan állapot, amelyben az állam egyes polgárainak anyanyelvét az iskolák ok-

tatási nyelvivé teszi az oktatás minden szintjén, másokét pedig vagy egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan engedi az oktatás nyelvivé válni? Polgárai egyik csoportjának intézményesen lehetővé teszi a lehető legkönnyebb tanulási módot, másokat pedig hatalmi eszközeivel akadályoz ebben.

Ugyanezt a kérdést kell feltenni az állami befolyás alatt álló tudományos intézményrendszerrel kapcsolatban. Ha a tudományos intézmények nyelvivé s ezzel az államban a tudomány nyelvivé az egyik csoport anyanyelvét teszi az állam, más csoportokét pedig kizárja, illetve korlátozza, úgy az egyik csoport kárára befolyásolja a tudományos kutatások eredményességét. A felfedezések során olyannyira szükséges kreativitás anyanyelvi tényezői csak az egyik csoport tagjai számára azonosak anyanyelvükkel. A másikinál ez az intézményi életen belül egyáltalán nem vagy csak korlátozottan engedélyezett. Ebből következően a kutatások, a kutatócsoportok nyelve is az állam által megszabott nyelv. Az eredmények közzététele is az egyik nyelven történik, más nyelveken ez egyáltalán nem vagy csak korlátozott mértékben lehetséges. Vagyis azok, akiknek nem a többségi nyelv, nem az állam által előnyben részesített nyelv az anyanyelve, hanem valamely másik, és érdeklődnek ezen eredmények iránt, túlnyomó részben csak az államilag preferált nyelven juthatnak hozzá olyan szerzők esetében is, akik saját anyanyelvükön szintén közzétennék eredményeiket, ha lehetséges volna.

Ugyanez mondható el a közigazgatás nyelvéről. Ha a polgár ügyeit nem intézheti anyanyelvén, akkor minden elképzelhető kérdésben, ami állami ügyintézészt igényel, a másik nyelv szakterminológiáját kell használnia, s azon a nyelven kell érvényesíteni igényeit. S nemcsak az állam hivatalnokaival szemben kell képesnek lennie rá, hogy pontosan eljárjon ügyében, hanem olyan magánszemélyekkel és jogi személyekkel szemben is, akiknek, illetve akik képviselőinek anyanyelve a hivatalok nyelve.

Az illető anyanyelve ezzel az intézkedéssel teljesen vagy legalábbis részlegesen kiszorul a hivatalos használatból, azaz nem használhatja hatékonyan ott, ahol az államhatalommal érintkezik, avagy éppen vele szemben kívánja érvényesíteni akaratát. Ugyanakkor más polgárok élhetnek ezzel a lehetőséggel.

Teljes szigorúsággal érvényesül ez a szabály abban az esetben, ha állami hivatalban kíván állást vállalni az adott állampolgár. Olyan feltételekkel verseng más jelentkezőkkel, amelyek közt nemcsak az ő anyanyelvükön kommunikálva kell neki jobbnak lennie, hanem a saját anyanyelvének ismerete nemcsak feltételként nem szerepel, de előnyt sem jelent az állás betöltésénél. Ez a szabály olyan helyeken is érvényes, ahol pedig jelentős számban élnek olyan polgárok, amelyek anyanyelve azonos a jelentkezőével.

Hasonló kérdés vehető fel a hivatalossá tett nyelv egyéb megjelenési formáival kapcsolatban is. Ilyen például a bíróságok előtti nyelvhasználat kérdése. Ezért állítható, hogy mind a hivatalok nyelvhasználat, mind pedig a bíróságok előtti nyelvhasználat felveti a szólásszabadság kérdését.²⁷⁹ Abban az értelemben mindenképpen, hogy az állam polgára használhatja-e anyanyelvét az állami hivatalokkal szemben, avagy köteles-e az állam által megszabott nyelvet használni. Az állam által preferált nyelv továbbá hatással van a társadalmi élet számos területére, nyilvánvalóan előnyösebb helyzetbe hozva a hivatalosan is használható nyelvet a hivatal falain kívül is.

A modern államnak nyilvánvalóan szüksége van hivatalos nyelvre. A több hivatalos nyelvvel szemben felvethető első ellenérv ezért úgy hangzik, hogy egy államnak nem lehet korlátlan számú hivatalos nyelve. Például azért szükséges leszögezni ezt a tényt, mert az adott állam polgárai anyanyelveinek száma magas lehet, hiszen bevándorlók is polgáraivá válhatnak. A másik ellenérv úgy hangzik, hogy egy államnak csak egy hivatalos nyelve lehet. Az indoklások persze már változnak. Például ez a nyelv fejezi ki az állam szellemi egységét. Minden egyéb megoldás veszélyezteti az államot, mert megosztja a benne élőket. Ugyanakkor létezhetnek más válaszok is. Az egyik szerint egy államnak legfeljebb két hivatalos nyelve lehet.²⁸⁰

Az állítás mellett felsorakoztatott érvek szintén technikai jellegűek. Ugyanakkor az érv egyszerűen figyelmen kívül hagy olyan példákat, ahol kettőnél több hivatalos nyelv létezik, mint például Svájcban, s az állam működése számára mindez nem jelent megoldhatatlan problémát. A különbségekre az igényjogok természete magyarázatul szolgálhat, nevezetesen az állam képessége az adott jog biztosítására. Az első eset a bevándor-

lók esete. Náluk az állam nyilvánvalóan képtelen e jog biztosítására, ugyanakkor esetükben az egyik állam felcseréléséről van szó a másakra.

A második az őshonos kisebbségekhez tartozók esete. Esetükben azonban nem elég e jog teljesítésének mértékéül az állam illetén kötelességét mértékül szabni. És ezt éppen a liberális demokrácia alapelvei alapján állíthatjuk. Ha ugyanis az államok morális lényegét nem konvenciókban, illetve hatalmi együttműködésben keressük, és nem is valamely, a természet törvényeihez hasonló determinatív törvényszerűség szükségszerűen érvényesülő következményének tartjuk, hanem mindenképp előt polgárai akaratából eredő intézménynek tekintjük, amely ezért szabadságukat és egyenlőségüket köteles biztosítani, akkor megkapjuk e kötelesség szintjét. Ez pedig polgárainak az a képessége, hogy az állam alkotmányos intézményrendszere révén éljenek ebbéli lehetőségeikkel. Következésképpen a nyelvi jogok határáként is a polgárok, illetve az általuk alkotott csoportok képességei és adottságai szabhatók, azon túl, hogy az állam az intézményes lehetőséget biztosítja. Az állam lehetőséget biztosít polgárainak anyanyelvük használatára intézményeiben. A polgárok élhetnek vele azon a színvonalon, amelyen biztosítani képesek az anyanyelv használatát. Következésképpen a hivatalos nyelv kérdésében nemcsak az a lehetőség létezik, hogy az állam egész területén bírjon hivatalos státussal egy nyelv, hanem ha nem beszélik mindenütt, kisebb egységekben, például regionálisan is lehetséges ilyen státusa.²⁸¹ Tehát létezhetnek regionálisan, az adott nyelvhasználati körön belül a hivatalos nyelvek sorába emelt nyelvek. Az elképzeléssel szemben felvethető, hogy nem eredményez nyelvi egyenlőséget, ugyanis a többek által beszélt nyelvek nagyobb súllyal lesznek jelen az adott állam hivatalos nyelvhasználatában, mint a kisebbek. Következésképpen a felfogás nem jelent jogegyenlőséget. A bírálat első része nyilvánvalóan igaz. Bizonyára lesznek különbségek a legnagyobb és a kisebb nyelvek használati szintje között az adott államban. Ám ezek a különbségek ebben az esetben nem az államhatalom korlátozásának következményei, nem az államhatalom döntéseinek eredményei, hanem annak a ténynek, hogy hány egyén kívánja használni az adott nyelvet, hányan és milyen mértékben kívánják fejleszteni azt, és ők így milyen szinten ké-

pések azt az állami intézmények nyelvén tenni. Ezért e különbségek nemcsak más igényjogokkal vethetők össze, de a szabadságjogok eredményezte különbségekkel is, beleértve a klasszikusnak nevezett emberi jogokat. A szólás szabadsága sem jelenti egyben minden nézet azonos súlyát. Az egyes nézetek súlya függhet minőségüktől, azaz igazságtartalmuktól és kifejtésük színvonalától, de függhet társadalmi támogatottságuk mértékétől is. Ez annak a lehetőségét jelenti, hogy az egyének éljenek ezzel a joggal, méghozzá olyan szinten, amilyen szinten képesek rá. Ugyanakkor nem kényszeríthetnek másokat, hogy az ő nézeteiket vallják, s ezt nem teheti az állam sem.

Az elv vonatkoztatható a nyelv hivatalos használatára is. Az államnak az egyének által megfogalmazott igény megjelenése esetén lehetőséget kell biztosítania az intézményi változásokra, valamint a kialakított pozíciók elfoglalására, sőt adott esetben a szükséges szakértelem megszerzésére is. Ebben az esetben az adott nyelv hivatalos intézményesülésének mértéke attól függ, milyen mértékben képesek élni vele az adott nyelvet preferálók. Nyilvánvalóan más szinten intézményesül egy olyan nyelv, amelyet ötvenezer, s más szinten az, amelyet ötszázezer ember beszél, más szinten az a nyelv, amelynek használói közös településeken, régiókban élnek, és más szinten az, amelynek használói szórványban, egymástól aránylag nagyobb távolságban élnek.

Ám ezek a különbségek nem az államhatalom korlátozó intézkedéseiből fakadnak. Azaz emberi jogi tekintetben nem beszélhetünk a jogok egyenlőtlenségéről.

Persze előfordulhatnak kivételes helyzetek, amelyekben indokolt lehet egyesek kivételes támogatása azon a szinten túl is, amely szint elérésére saját maguk képesek az állam által szabaddá tett intézményes keretek közt. Az adott esetekben tehát jogos lehet a pozitív diszkrimináció iránti igény is. Ám ehhez további kritériumoknak kell teljesülniük.

Az tehát a rendező elv, hogy úgymond ki alkotja az államot. Az államot pedig polgárai alkotják. Kövekezőképpen a kisebbséghez tartozók is tagjai a „népnek”. Az állam intézményeinek kialakításához a polgárok egyetértő akarata is szükséges. Esetünkben például egy közép-európai állam meghirdethetne ugyan egy állást malájul beszélő hivatalnokok számára, ám aligha lenne elegendő és alkalmas jelentkező. Ugyanakkor egy de-

mokratikus állam senkit sem kényszeríthet ilyen állás betöltésére és a hozzá szükséges ismeretek elsajátítására. Ugyanez lehet a helyzet az állam nemzetileg homogén területein is, hacsak hosszú folyamat eredményeképpen nem váltak elegendően alkalmassá az ilyen feladatok betöltésére. Ám más a helyzet ott, ahol az adott nemzeti kisebbség tagjai élnek.

Hasonló probléma jelenik meg az államilag szabályozható feliratok nyelvének kérdésében. Ha az állam szabadon dönthet erről a kérdésről, s a feliratok nyelve nem kötődik az adott helyen élők jogához, akkor nyilvánvalóan hátrányba hozza azokat az egyéneket, akiknek nem anyanyelve a feliratok nyelve. Van a hátrányba hozásnak egy finomabb megoldása is, mégpedig az, hogy nem minden felirat jelenik meg csak a hivatalosnak minősített nyelven, némelyek megjelenhetnek kétnyelvűen. Gyakran a hivatalosnak nem minősített nyelven megjelenő feliratok kisebb táblán jelennek meg, vagyis ezeken kisebb betűket használnak, mint a hivatalos nyelven megjelenőknél – amint az például Szlovákiában történt –, ezzel is jelezve, hogy itt másodrendű, tehát kisebb értékű nyelvről van szó, mint az állam által hivatalosnak minősített.

Az információs szabadság, tehát esetünkben az információ közlésének a szabadsága a kisebbség nyelvén, valamint a közszolgálati médiákhoz való hozzájutás joga, természetesen szintén az adott kisebbség nyelvén, olyan jog, amely eredeztethető az egyén jogából, de nyilvánvalóan vannak közösségi dimenziói is. Esetünkben pedig szükség lehet az állam intézményeire. Például a közszolgálati médiában való részesedés miatt.

De a fentiek alapján az egyéni jogból következik a kisebbségi nyelv elismerésének joga, illetve a településnevek, az utcanevek, valamint az egyéb jelzések felállításának joga, illetve egyéb jelzések kisebbségi nyelven történő feltüntetésének joga. Az egyén ugyanis elvárhatja ezek érvényesítését. És léteznek olyan eljárások, amelyek révén szabadon kinyilváníthatja ebbéli egyéni akaratát.